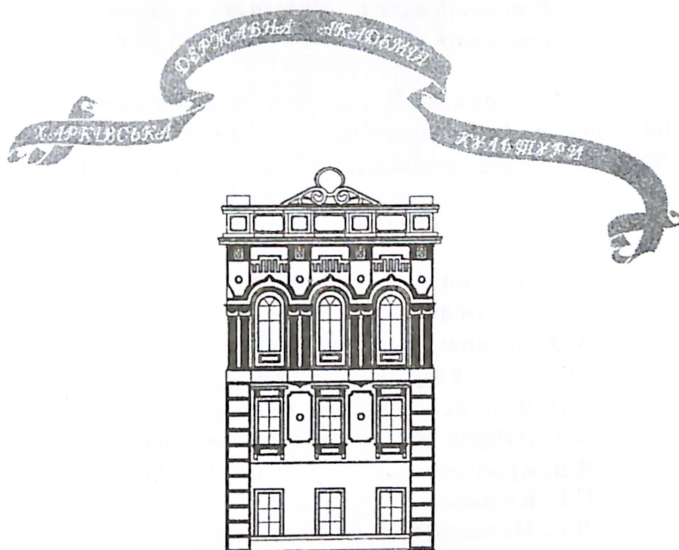

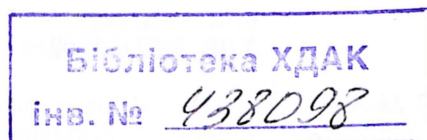
МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Харківської державної академії культури

Випуск 3
Збірник наукових праць

Харків- ХДАК-2000

УДК 930.85:908(477.54)»17/18»

Л.Г. ТИШЕВСЬКА

РОЛЬ МІСТА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ

Стаття присвячена обґрунтуванню особливостей розвитку міста Харкова на етапі українського національно-культурного відродження кінця XVIII – поч. XIX ст. Місто розглядається як чинник етнокультурних процесів, зумовлених змінами в економічній сфері та в етносоціальній структурі населення

Сучасний період вітчизняної історії позначений тим, що Україна стоїть на шляху нового державотворення та відродження національної культури. Саме цим зумовлений широкий суспільний інтерес до історичного минулого нашої країни, до багатой культурної спадщини українського народу. З огляду на це величезного значення набуває проблема дослідження українського національно-культурного відродження кінця XVIII – XIX ст.

Етноси існували протягом століть, а можливо і тисячоліть. Але тільки наприкінці XVIII ст. їх почали вважати основною ознакою нації, суб'єктом історичного процесу, здатним створити самостійну державу. Отже, національне відродження це і є усвідомлення етносом себе як нації, як дійової особи історії і сучасного світу [1, с. 159].

Однією з центральних проблем у вивченні процесів українського національного відродження є історія регіональних та міських центрів, як осередків цих процесів. Досліджуючи історію культури в межах регіону, ми піднімаємося на рівень узагальнення культурних процесів окремих країн та культур. У зв'язку з цим дуже важливим є співвідношення частини і цілого, національно-специфічного і загального.

Дослідники національних рухів слов'янських народів неодноразово підкреслюють, що місто на етапі, який досліджується, є одним із найважливіших компонентів зародження прогресивних ідей і культурних тенденцій. [2, с. 71-79; 3, с. 80-89].

Соціологічні теорії, які пояснюють функціонування і розвиток територіальних спільностей людей, розглядають ті структурні елементи суспільства, в яких відтворюються цілісні суспільні структури конкретної історичної епохи. Такими територіальними спільностями можуть бути національно-державні утворення, регіональні, міські та сільські об'єднання. Отже, територіальна

спільність – це історично сформована сукупність людей, які проживають на одній господарчо освоєній території. Вони характеризуються системою економічних, соціальних, політичних, соціально-психологічних та інших зв'язків, що виділяють цю спільність як відносно самостійну одиницю просторової організації життєдіяльності людей [4, с. 20].

Місто – це найбільш конкретний, стійкий соціальний організм. Суспільна структура найкраще може бути вивчена за допомогою пізнання міста, оскільки воно є точним її відображенням, створене нею і підтримує її. Разом із тим, місто дає нам найбільш виразний образ культури свого часу. Місту притаманна складність його соціальних функцій. Воно є осередком торгівлі й промисловості. В ньому знаходяться адміністративні центри, центри духовної культури, починаючи від релігійних і закінчуючи просвітницькими. Всі ці особливості роблять міста центрами соціального життя більшого чи меншого краю. Значення міста визначається ступенем поширення його впливу на будь-яку територію і розмірами цієї території.

Місто є комплексною цілісністю, яка охоплює одночасно і людей, і предметний ряд, характеризується економічною активністю і художньою формою вираження. Щоб зрозуміти місто в його історичному вимірі, необхідно знати ці фундаментальні складові частини у їх обов'язковому взаємозв'язку [5, с. 149].

Кожна епоха залишила більш або менш глибокий слід в історії міста, і будь-яка традиція важлива для розуміння його цілісності. Міста в період феодалізму були центрами економічного життя, розвитку продуктивних сил, виробничої техніки, впливали на формування ринків, цін, на тодішнє село, в них зароджувалися нові суспільно-політичні ідеї.

У період, що досліджується, на фоні загального народногосподарського освоєння нових земель у складних історичних умовах утворювалася національна територія українців. Лівобережжя і Слобожанщина вже з XVII ст. входили до складу Російської держави. Саме ці райони стали одними з головних осередків, навколо яких відбувався складний і тривалий процес консолідації національної території українців.

Українські міста і містечка кінця XVIII початку XIX ст., як центри полків, сотень, повітів, намісництв, губерній тощо, як правило, виконували не лише адміністративні, а й економічні та оборонні функції.

Від початку заснування Харків нічим не відрізнявся від інших міст Слобідської України, але досить швидко перетворився на полкове місто і став адміністративним центром Харківського Слобідського козачого полку. За часів царювання Катерини II козацький устрій краю був ліквідований, козацькі полки реформовані на гусарські, а на землях Слобожанщини утворена Слобідсько-Українська губернія. Харків став губернським містом, а з появою

у 1780 році Харківського намісництва – його центром. Із запровадженням намісництва значно розширилася територія, центром якої був Харків. Значення міста зросло ще й у зв'язку з тим, що в ньому виникла низка урядових установ. У 1796 – 1797 рр. намісництво було знову перетворене на Слобідсько-Українську губернію.

Усі ці зміни в адміністративно-територіальному устрої були пов'язані, перш за все, з формуванням нового капіталістичного міста. У XVIII ст. Харків уже втратив своє значення військової фортеці і розвивався як центр ремесел, промисловості й торгівлі.

Основною галуззю економіки міста наприкінці XVIII ст. все ще було сільське господарство. У 80-х рр. землеробством у Харкові займався близько 70% жителів. [6, с. 232].

Одночасно з цим спостерігається розвиток селянських промислів і міського ремесла, яке продовжувало втрачати феодальні риси і переходило на шлях капіталістичного розвитку. На основі розкладу дрібного виробництва утворювались великі майстерні, які переростали у капіталістичну мануфактуру. Розвиток мануфактури з її широким застосуванням розподілу праці підготував впровадження машин у виробництво.

В означений період значного поширення у Харкові набула харчова промисловість: винокурна, борошномельна, олійна, цукрова. На винокурну припадало понад 70 % загальної вартості продукції усіх промислів. Продукція винокурної промисловості задовольняла потреби місцевих жителів, а частково відправлялася в Новоросію, Запорізьку Січ, на Дон. Мешканці міста займалися винокурним промислом безоброчно за жалуваними грамотами, які були підтверджені й Катериною II.

На початку XIX ст. значного розвитку в Харкові набули цукрова, салотопна, миловарна, свічкова, вовномийна промисловості. Але була одна важлива обставина, яка ставила Харків у привілейоване становище не тільки серед міст Слобідської України, а й серед міських поселень сусідніх губерній. Ця обставина яскраво свідчила про те, що Харків рухається шляхом матеріального прогресу. Мова йде про його ярмарки і торгівлю взагалі. [7, с. 14]. Ярмарки посідали важливе місце в системі внутрішньої торгівлі в Україні названого періоду. Розвитку ярмаркової торгівлі у Харкові сприяло те, що через нього проходили торгівлі шляхи, які поєднували центральні, західні, північно-західні і південні губернії країни. Розширення географії попиту на певні товари у межах усієї держави стимулювало розвиток окремих галузей сільського господарства і промисловості, прискорювало спеціалізацію господарства регіону.

Специфіка міста як поселення така, що його етнічна структура неодмінно повинна бути складнішою, ніж на селі. Ця специфіка зумовлена самим харак-

тером міста як центру ремесел і торгівлі, центру культурного і адміністративного, центру, який притягує до себе населення не тільки передмістя, а й більш віддалених земель і країн. Таким чином створюється складний конгломерат, у якому переважно домінує те етнічне ядро, з якого місто виросло. У подальшому етнічне обличчя міста формувалося у процесі взаємовпливів як різних етнічних груп усередині його самого, так і міських жителів з сільським населенням.

Для дослідження ролі міста у процесі українського національно-культурного відродження кінця XVIII – початку XIX століття важливе значення має аналіз національного складу і соціальної структури населення. Завдання це досить складне, оскільки у названий період у Росії не існувало достатньо точних і науково організованих переписів населення. І все ж комплекс тих даних, які ми маємо, дозволяє при сукупному їх використанні отримати показники, що достовірно відображають сутність етнодемографічних процесів у період розпаду феодально-кріпосницького ладу. Можна вважати, що реєстрація населення за ознакою рідної мови більш-менш точно відповідає його обліку за етнічною належністю. До того ж феодально-кріпосницький лад створив окремі стани, належність до яких могла б свідчити про етнічну належність. До українців можна віднести військових обивателів, військових поселенців, козаків, козацьких підсусідків, оскільки усі ці станові групи були нащадками українського козацтва. Крім того, до цієї ж етнічної групи належать "дворцові", "казенні", "поміщицькі" піддані. Російське ж населення на території губернії складалося із однодвірців і селян. Характерно, що українське сільське населення в документації того періоду ніде й ніколи не називалося селянами. [8, с. 81].

Національний склад населення Харкова був строкатий, але в основному превалювало слобідсько-українське населення із колишніх козаків. З розвитком капіталістичних відносин посилювалося розшарування козацтва. Козацька старшина отримала можливість вступати до лав російського дворянства. Дворянство як соціальний стан виникло у Харкові з 1785 р., з часу видання Дворянської жалуваної грамоти. З цього ж часу українське дворянство зрівняли в правах з російським, що призводило до "русифікації" багатьох українців. Майже всі "новоспечені" дворяни добровільно визнавали себе росіянами.

В умовах розвитку товарного виробництва у місті формувався значний за кількістю і дуже впливовий купецький стан. Але купецтво як стан було недостатньо стійким. Купці, які розорилися, переходили в стан міщан, а розбагатілі міщани і селяни записувалися у купецький. У 1799 р. у місті було 166 сімей купців (першої гільдії – 2, другої – 5, третьої – 159), із яких лише близько 25 % місцевого українського походження, а останні три чверті – великороси та іноземці [7, с. 16].

Численну групу населення міста складали ремісники. Але в умовах, коли українське суспільство все більше втягувалося до імперської системи, українські ремісники не витримували конкуренції з російськими та іноземними ремісниками, які захоплювали ринки збуту Слобожанщини [9, с. 26].

Зі створенням у Харкові губернських установ у місті з'явився новий соціальний стан – чиновництво. Якщо не враховувати військових обивателів, які складали основну кількість населення міста наприкінці XVIII ст., то чиновники посідали за кількісним складом третє місце, після ремісників і дворян: ремісників було 556, дворян – 447, чиновників – 369 [10, с.180]. За національним складом чиновництво в основному було великоросійським.

Однією з найважливіших особливостей періоду, який отримав назву українського національного відродження, є зростання питомої ваги міст, їх ролі у культурному і політичному розвитку країни, перетворення міст у національні культурні центри, що акумулювали в собі наукові сили, визначали загальний напрямок культурного процесу. До того ж, зрушення у соціально-економічній сфері зумовили зміни в інфраструктурі культурного процесу міста.

Значення міста в національному культурному житті підсилюється завдяки створенням у ньому різних навчальних закладів, перш за все університету.

Як уже відзначалося, у другій половині XVIII – на початку XIX ст. сталися великі соціально-економічні зрушення в країні. За цих обставин посилюється попит на освічені кадри, зростає потяг молоді до навчання. Відкриття університету в Харкові у 1805 р. не було якимось виключним явищем. Його створення зумовлене всім ходом історичного розвитку на даному етапі. До того ж Харків на початку XIX ст. став помітним культурно-освітнім центром на півдні Росії. З 1726 р. у місті працював колегіум, де навчалося близько 800 учнів. Із стін колегіуму вийшли діячі науки і культури, імена яких стали відомими далеко за межами Російської імперії. Це відомий поет і перший перекладач «Іліади» російською мовою М. Гнідич, професор і ректор Московського університету М.Т. Каченовський, професор і директор Петербурзького педагогічного інституту Я.В. Толмачов та ін.

Харківський університет став чи не найважливішим чинником, завдяки якому процес українського культурного відродження у Харкові почав кристалізуватися і набирати конкретних форм. Із заснуванням університету в місті виникає і нове культурне середовище: розростається мережа навчальних закладів, розвивається книговидавництво, започатковується вітчизняна журналістика, виникають наукові осередки та товариства [9, с. 30 -31].

Творча діяльність інтелігенції у Харкові була пов'язана з місцевою проблематикою. Саме це стало важливим чинником процесу українського національно-культурного відродження і підтвердженням цьому була поява в Хар-

кові перших в Україні періодичних видань. Початки української журналістики пов'язані з виходом першого номера газети «Харьковский еженедельник» 5 травня 1812 р. Ця газета мала економіко-комерційний характер і була орієнтована на місцевого читача. У 1816 році у Харкові започатковано перші вітчизняні журнали Харьковський Демокрит і Украинский вестник. Редактором і видавцем Харьковського Демокрита був вихованець і викладач університету В. Маслович. Журнал публікував твори Г. Квітки-Основ'яненка, В. Масловича. З першого ж номера в журналі почали друкувати поему В. Масловича «Заснування Харкова». Написана вона була російською мовою, але діалоги головних героїв передавалися рідною мовою.

Сповненими любові до рідного міста, гордістю за нього були публікації Украинского вестника. У журналі висвітлювалися події культурного і економічного життя краю. За неповні чотири роки свого існування журнал багато зробив у справі вивчення та популяризації історичної спадщини українського народу. Але в 1819 р. він припинив своє існування.

Перші видання формували певні смаки і уподобання читачів. У 1824 р. почав видаватися Украинский журнал, який мав наукове спрямування. На сторінках журналу друкувалися студії харківських науковців з етнографії, історії, географії, економіки Слобожанщини. Але в 1825 р. журнал заборонили.

Цензурні статuti 1826 і 1828 рр. ще більше ускладнили видавничу справу. Але започатковані нові етнокультурні процеси вже починали давати нові паростки. Це підтвердилося появою у Харкові літературно-наукових збірок-альманахів: Украинского альманаха, Утренней звезды, Украинского сборника, Молодика, Запорожской старины. На сторінках брошур, альманахів, збірок друкували матеріали з історичного минулого народу, наголошувалося на необхідності вивчення культурної спадщини.

Розвиток вітчизняної журналістики і періодики став важливою віхою у становленні національної культури. Недовговічні, як і інші починання цієї епохи, періодичні видання все ж відіграли певну роль у мобілізації культурних сил міста, країни.

Своєрідними центрами міського культурного життя того часу стали бібліотеки, які виконували освітню і просвітницьку функції. Засновником фундаментальної університетської бібліотеки був В.Н. Каразін. За рік до відкриття університету він придбав для неї 3219 книг. Пізніше більше 1500 книг купив полечитель університету С.О. Потоцький. Фонди бібліотеки поповнювалися завдяки міській громадськості [11, с. 645]. У 1828 р. засновано студентську бібліотеку.

Громадський клімат міста створював сприятливі умови для такої характерної ознаки художнього життя, як публічність. Основи харківського музею мистецтв закладені у 1804 р. засновником університету В.Н. Каразіним.

Тісно пов'язаний із розвитком міста і міських форм життя театр цього періоду. Для театральної культури цей період позначений, перш за все, створенням професійного театру, відкриттям міських загальнодоступних сцен. До того ж, слід додати, що театр цього часу був майже єдиною доступною формою публічного спілкування. У 1789 р. у Харкові збудований перший в Україні стаціонарний театр. Ця подія відбулася за енергійної підтримки відомого харківського громадянина, культурного діяча Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. Становлення харківського театру пов'язане з іменами акторів того часу Михайла Щепкіна і Карпа Соленика.

Значні зміни спостерігалися і в музичному житті міста. Перехід від салонної і церковної музики до концертної діяльності, розвиток пісенного репертуару, збірки пісень, які видавалися, - все це мало незаперечний вплив на вітчизняну музичну культуру в період формування національної культури, зумовило створення нових жанрів, форм, які свідчили про зближення традиційного народного мистецтва з новим, міським. Популяризації музики у Харкові сприяли концерти, які влаштовувалися під керівництвом університетських викладачів. У них брали участь великі хори і оркестри.

Отже, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Харкові склалися відповідні соціально-економічні умови, які забезпечили розвиток міста як соціально-го організму, здатного відтворювати найпередовіші форми розвитку культури. Розвиваючи багатогалузеву промисловість, сільське господарство, що спеціалізувалося, набуваючи значення провідного торговельного центру, Харків уже наприкінці XVIII ст. відіграв помітну роль в економіці Росії, посідаючи чільне місце у всеросійському внутрішньому ринку. Зростання трудового населення міста, концентрація в ньому паростків національної інтелігенції, студентської молоді, превалювання серед міських жителів питомої ваги основної національності краю – все це закономірно призвело до суттєвих змін у сфері культурного життя міста. Нова інфраструктура культурного процесу стала підґрунтям для формування нового типу української культури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шпорлюк Р. Українське національне відродження у контексті європейської історії кінця XVIII – поч. XIX ст. // *Україна. Наука і культура* – К., 1991. – Вип. 25. – С. 159.
2. Мильников А.С. К вопросу о положении и культурно-политической роли чешского народа побелогорского времени // *Сов. славяноведение*. – 1970. – №4. – С. 71-79.
3. Лециловская И.И. Роль города в формировании хорватской национально-освободительной идеологии в первой половине XIX века // *Сов. славяноведение*. – 1970. – № 4. – С. 80-89.
4. *Этносоциальные проблемы города*. – М., 1986. – С. 20.
5. Бокки Ф. (Италия). *Методы изучения истории городов* // *Новая и новейшая*

- история. - 1999. - № 1. - С. 149.
6. Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. - Х., 1993. - Т. 1. - С. 232.
 7. Багалеї Д.И. Опыт истории Харьковского университета. - Х., 1893-1898. - Т. 1. - С. 14 - 16.
 8. Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII - первой половине XIX в. (По материалам ревизий). - М., 1971. - С. 81.
 9. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.). - Х., 1996. - С. 26 - 31.
 10. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К., 1991. - С. 180.
 11. Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. - Х., 1993. - Т. 2. - С. 645.

Надійшла до редколегії 17.05.2000 р.

УДК 94(477)

Є.С. ЯРОШЕНКО

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ В СИСТЕМІ РОЗВИТКУ НАУКИ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Розкрито історичні передумови розвитку та сучасні тенденції в українському пам'яткознавстві

Охорона національної культурної спадщини є пріоритетним обов'язком держави. На цьому наголошено в багатьох законодавчих актах, зокрема в Конституції України (Стаття 54). Та одна справа - проголосити красиві, правильні та відповідні світовому досвіду положення, а зовсім інша - дотримуватися їх на практиці. Зауважимо на тому, що, відповідно до підписаних Україною міжнародних конвенцій охорона національної історико - культурної спадщини - це обов'язок української держави не лише перед своїми громадянами, а й перед світовою спільнотою.

Лише порівняно недавно українські вчені почали акцентувати увагу на науковій цінності культурної спадщини, її значення для розвитку досліджень і побудови наукових знань. Це значно розширило саме уявлення про коло пам'яток та про пам'яткоохоронну функцію суспільства і держави. Пам'ятки стали сприйматися як історичні джерела, що несуть інформацію історичного, мистецтвознавчого і культурологічного рівня.

В українській історичній науці сформувалася особлива сфера наукового знання - пам'яткознавство [1]. Предметом його вивчення є культурна спад-